

УКРАЇНОФІЛЬСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА 1863–1885 рр. У ДЗЕРКАЛІ ЙОГО ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ

Сучасна парадигма наукового розвитку вимагає від дослідника залучення широкого спектру наявної джерельної бази та пошуку нових джерел, притаманних тій чи іншій епосі. Звернення до листування, як найпопулярнішого засобу спілкування у ХІХ ст., стало необхідною умовою для всебічного і об'єктивного висвітлення подій минулого, антропологізації історії. У цей період епістолярій перетворюється у комунікативну форму обговорення важливих суспільно-політичних, наукових та культурних проблем. Він проливає світло на глибину внутрішнього світу людини, тому дослідники все частіше звертаються до нього як повноцінного історичного джерела.

Епістолярій залишається чи не єдиним живим свідком минулого в усіх подробицях, тому що насичений людськими емоціями та особистісними судженнями, тобто в ньому, як у дзеркалі, відображено життя окремих людей на тлі розвитку суспільства. Для сучасного дослідника це невичерпне джерело інформації щодо внутрішнього стану як окремої особистості, так і суспільства загалом. Епістолярна спадщина видатного українського історика М. Костомарова – яскравий тому приклад. Крізь її призму ми зовсім по-новому можемо уявити ті деталі життя великого вченого, які не прочитаєш ані між рядками його творів, ані на сторінках тодішніх газет, які рясніли критичними відгуками про нього і його діяльність, ані в автобіографії, ані в мемуарах. Одразу наголосимо, що ми далекі від ідеалізації епістолярію у цьому сенсі. Безумовно, він створювався люди-

ною, а тому завжди має відтінок суб'єктивності і, можливо, упередженості. Але у нашому випадку достовірність свідчень досить висока, оскільки мова йде про другу половину XIX ст., коли приватне листування було чи не єдиною можливістю відкрито обговорити актуальні проблеми, пов'язані з „українським питанням” в Російській імперії. Ми критично підійшли до обраних джерел і, як радить відомий антрополог Енн Стоулер, намагалися розглядати епістолярій вздовж і поперек „волокон архівної тканини”, щоб отримати можливість альтернативної інтерпретації¹.

На завершальному етапі свого життя (який був найбільш яскравим і плідним у його творчості) М. Костомаров не зміг залишитися осторонь суспільно-політичних подій, які сплелися у неперервний ланцюг, що рік-у-рік затягувався на шиї українства. Байдужість ніколи не була характерна Миколи Костомарову. Навіть після всіх поневірянь, пов'язаних з Валуєвським циркуляром, він не здався, а все ж продовжував збирати кошти для видання українських книг. Справа розгорнулася так широко, що спинити її було дуже важко. 2 грудня 1863 р. вчений пише листа до Г. Данилевського з подякою “від імені дорогої Вам і мені України” за сприяння у зборі коштів на українські книги і повідомляє про наміри продовжувати справу і наступного року².

На початку 1864 р. група харківських семінаристів зібрала певну суму коштів для друкування україномовних книг і надіслала з цього приводу листа М. Костомарову, засвідчуючи велику повагу до історика. Той був настільки вражений увагою молодого покоління, що не міг не відповісти. У листі від 19 січня 1864 р. він дякує і бажає, щоб молодь росла “духом і серцем”. М. Костомаров, як пастир, своїми настановами закликає зберегти “у серці ту любов до свого краю і до свого народу, що тепер маєте; і будете ви світло людям вашим, і станете кріпкою сторожею народовій мові й народовій освіті”. Історик радів духовному росту молоді і закликав не забувати рідної мови і не відмовлятися від неї ні за які земні блага, щоб “любов наша до рідної мови не була схожа на те насіння, що було зійшло, та росту йому не було”³.

Влада була надзвичайно стурбована великим впливом Костомарова на громадську думку щодо “українського питання” в Російській імперії, особливо серед молоді, тому постійно тримала під його контролем. Про це свідчать звіти флігель-ад’ютанта III-го Відділення М. Мезенцова, який у вересні 1863 р. був спеціально відряджений до українських губерній для оцінки діяльності українофілів і Костомарова зокрема. У своїх дописах чиновник відзначав, що ідейним підґрунтям українофільства на Україні є часопис “Основа”, який не був би таким впливовим, “якби поряд з ними деякі впливові за своїм талантом особистості, як Костомаров, Куліш і їх спільники, не проводили систематично такі начала, утвердження яких тягнуть за собою позитивну політичну сепарацію Малоросії від іншої частини Російської імперії”⁴. В той час, як М. Костомаров все ще переймався справою попри всі заборони влади, його “ідейний товариш” П. Куліш перебував у Варшаві, де значно змінилися його погляди. В одному з листів він настирливо кликав Костомарова до польської столиці. Із змісту листа дізнаємося, що Куліш остаточно змірився з позицією влади щодо українства. Погоджуємося з думкою О. Міллера, що це були не тимчасові його настрої. Для очевидності висновків автор наводить спирається на листування П. Куліша, з якого видно, що він став на бік уряду і намагався схилити до співробітництва з урядом і своїх товаришів⁵.

Через несприятливі для української справи обставини, які склалися впродовж 1963 р., центр подій перекочував до Києва. М. Костомаров рвався туди з усієї сили і подав запит на дозвіл викладання в Університеті Св. Володимира, оскільки мав запрошення на кафедру. Тодішній ректор М. Іванишев 16 липня 1862 р., одразу після звільнення Костомарова з Петербурзького університету звернувся в одному з листів до історика, в якому пропонував прийняти кафедру російської історії та висловлював бажання бачити Миколу Івановича не тільки в якості викладача, а й головного діловода Київської археографічної комісії. Зважаючи на любов останнього до архівосховищ, він констатував, що Київський центральний архів може дати задоволення на все життя⁶. Спочатку М. Костомаров не наважився відповісти зго-

дою, очевидно, втомлений неприємними подіями. А у 1864 р. під тиском обставин згадав про запрошення. 22 квітня Костомаров повідомляє М. Іванишеву про своє бажання стати професором Київського університету. Питання було винесене на Раду. Незадовго до генерал-губернатора Південно-Західного краю Д. Бібікова дійшла звістка, що М. Костомарова звинувачують в українофільстві, і той не дав дозволу на його переїзд до Києва. На початку травня того ж року Рада Університету відклала балотування Костомарова на посаду ординарного професора на невизначений час. Проте, вшановуючи заслуги вченого перед наукою, прийнято було рішення присвоїти йому ступінь доктора історії без іспиту і захисту дисертації. “Ваш докторський диплом друкується і буде висланий Вам в найближчий час”, – повідомляв ректор М. Іванишев у листі від 5 травня 1864 р.⁷ Таке рішення можна розцінити двояко: з боку влади – відкуп за відмову і “заохочувальний приз”, з боку ради Університету – висока оцінка професорської і наукової діяльності М. Костомарова. Таким чином, він залишився у Петербурзі.

Тим часом не припинялася діяльність вченого зі збору коштів на україномовні видання для народу. Вона принесла не менше неприємностей, ніж будь-яка інша його громадська ініціатива. Історику вдалося зібрати близько 4000 рублів, з яких 1300 витрачено видання “Оповідань з Святого Письма” і “Щотниці”. Решту суми він перевів у цінні папери Херсонського земського банку, а також склав заповіт, згідно якого після його смерті кошти повинні бути спрямовані до Міністерства народної освіти і витрачені в Україні. Саме існування цього фонду з самого початку і до смерті вченого здебільшого викликало негативну реакцію в суспільстві. Неодноразові звернення до вченого з приводу використання фонду наражалося на його спротив. Зокрема, його стосунки з М. Драгомановим та П. Кулішем були тимчасово порушені відмовою М. Костомарова на будь-які варіанти використання зібраних грошей. На нашу думку, тут доречним буде короткий дискурс стосунків М. Костомарова з М. Драгомановим, оскільки він відображає не тільки порушене нами питання, але й загальний хід подій навколо українського руху 60–80-х рр. XIX ст.

М. Костомаров і М. Драгоманов бачилися особисто лише два рази, мало листувалися, але самі по собі були яскравими діячами українського руху, і коли їхні шляхи перетиналися, то виникала дискусія. М. Драгоманов, значно молодший від М. Костомарова, і значно радикальніший у своїх поглядах щодо української справи в Російській імперії. Він поділяв думки М. Костомарова щодо важливості розвитку української мови, але не погоджувався з його “політичною мімікрією” і вважав її шкідливою для справи. В одному із своїх листів він писав: “...Програма Костомарова була дуже ідеалістична і через те не дивно, що, повернувшись з вигнання в часи царя Олександра II, Костомаров не державсь її цілком. Але дивно, а в усякім разі печально, що Костомаров і його приятелі, котрі в 60-ті роки видавали “Основу” і керували українським рухом в Росії, не виявили ніякої політичної програми, а цю стару так заховали, що про неї точно нічого не було звісно до самої смерті Костомарова. Між іншим це мало наслідком те, що навіть серед інтелігентних українців “українофільський” рух не міг видержувати конкуренції ні в один бік – з великоруським лібералізмом і радикалізмом, ні в другий – з московським слов’янофільством...” Далі Драгоманов схвально відзивається про програмні документи Кирило-Мефодіївського братства, але підкреслює політичну недосконалість подальших дій кириломефодіївців. Драгоманов звинувачує Костомарова у відступі, а у деяких працях відмові від попередніх переконань. Тут же він шкодує, що перший не захотів видавати підручники за кордоном⁸.

Цікаві подробиці цих подій знаходимо у щоденнику видатного українського вченого і громадського діяча О. Кістяківського. 6 березня 1876 р. він записав свої враження від зустрічі з П. Кулішем, який повідомив йому деякі обставини цієї справи. М. Костомаров після одруження написав заповіт, за яким все майно після його смерті відходило дружині А. Крагельській. Про кошти для українських підручників у заповіті не було сказано. Дізнавшись про це, київські громадівці провели переговори з вченим, але вони пройшли безрезультатно. Згодом до нього завітав і сам М. Драгоманов. М. Костомаров був непо-

хитним і відповів, що віддасть всю суму тільки в разі, якщо міністр дозволить видання підручників українською мовою.

О. Кістяківський знав, що безліч осіб (в т.ч. й П. Куліш) намагалися видерти кошти у Костомарова ще у 1863 р., але останній не піддався ні на які авантюри. Зрештою, автор щоденника висловлює припущення, що історик міг так чинити з двох причин: “з метою присвоїти, то це підло, якщо ж... з метою зберегти ці кошти від розтрати, то тут нічого поганого немає”⁹. М. Драгоманов хотів заволодіти сумою не для власних потреб, а для публікації української літератури за кордоном, але, очевидно, М. Костомаров не поділяв його намірів. Крім того, це свідчить і про розлад у рядах українських діячів¹⁰. Загалом, О. Кістяківський позитивно оцінює діяльність Костомарова. На нашу думку, цей епізод є надзвичайно промовистим у сенсі сприйняття вченого його сучасниками. Як бачимо лише з одного прикладу, його вважали не тільки вченим високого рангу, але й українським громадським діячем зі стійкими переконаннями й принципами.

Але повернімося до листа М. Костомарова до М. Драгоманова. З нього випливає, що М. Драгоманов написав листа із зверненням про надання коштів для публікації українських книг за кордоном восени 1876 р., після виходу Емського акта. З пояснень самого М. Драгоманова дізнаємося, що це була вже друга спроба використати фонд, яким опікувався Костомаров. Перший раз Драгоманов запропонував історика допомогти видавцям “Кобзаря” у Празі в 1875 р., позичивши кошти, або віддати їх на видання за кордоном Нового Завіту у перекладі П. Куліша. Про це йдеться у колективному листі від 29 січня 1875 р., який підписав М. Драгоманов, В. Антонович, П. Куліш та ін.¹¹. Але М. Костомаров відмовився, пояснюючи, що не має права ані віддавати, ані позичати будь-кому суспільний фонд. Вдруге до Драгоманова знову звернулися “Кобзарники” з проханням вияснити у вченого, скільки є грошей у фонді і як він буде “служити своїй цілі”¹². Останній відповів, що із 4000 рублів 1300 використано було на видання “Оповідання з Святого Письма” та арифметики О. Кониського. Проте за час, коли фонд зберігався на банківському рахунку, росли проценти, і сума

досягла знову чотирьох тисяч. Крім того, він підтримував громаду у бажанні використати їх у своїй державі, дочекавшись дозволу Святого Синоду на видання Біблії українською мовою. М. Костомаров вірив у те, що після заборони співати українські пісні, настане час, коли “великі світу нашого будуть захоплюватися цими піснями і опікуватися успіхами народної творчості”¹³. Безумовно, що в цій ситуації у Костомарова проявилися погляди романтика.

Епістолярій М. Костомарова у поєднанні з іншими джерелами цього періоду розкриває стан української справи після Емського указу. Документ став безпосереднім продовженням Валуєвського циркуляра 1863 р. Значну роль у його появі відіграв М. Юзефович, який на той час був помічником куратора Київської шкільної округи та почесним головою Київської археографічної комісії. За Емським актом в Росії заборонялося не тільки видавати оригінали творів і переклади українською мовою, а й ввозити україномовні книги, надруковані за кордоном. Крім того, припинялися українські театральні вистави, читання та друкування відповідних текстів до музичних творів. Українська інтелігенція тяжко переживала такі політичні зміни. До М. Костомарова в цей час писав відомий драматург і актор М. Кропивцький, шукаючи підтримки у зацікавленій людині¹⁴. На жаль, нами не знайдено відповідей історика, але епістолярна спадщина вченого містить значну частину доказів, що це питання не залишилося поза його увагою.

Зрозуміло, що в таких обставинах українська справа пішла на спад, а заняття нею могло принести М. Костомарову арешт, якого він би не пережив. Вченому прийшлося працювати таємно, але відступати він не збирався. Щороку він організовував панахиду пам’яті Т. Шевченка, яка була не тільки церковним обрядом, а й зібранням шанувальників творчості великого українця. У спогадах Д. Мордовця про останні десять років життя історика неодноразово згадуються “Тарасові роковини”, зокрема, у 1878 р. вони проходили в клубі художників¹⁵. М. Костомаров особисто розсилав повідомлення своїм знайомим. Так, наприклад, 27 лютого 1880 р. він повідомляє О. Пипіна про збір у церкві Міністерства внутрішніх справ в ім’я світлої пам’яті

про Кобзаря¹⁶. Такі послання отримували й десятки інших діячів українського руху. Про 1882 р. Д. Мордовець згадував, що аналогічний захід зібрав “український гурток” в Петербурзі спочатку в Казанському соборі, а ввечері у ресторані, де “батько Микола” читав твори Шевченка напам’ять¹⁷. Один з таких вечорів був влаштований і на честь українського письменника Г. Квітки-Основ’яненка. Рішення про організацію святкового обіду прийнято було на одному з традиційних “вівторків” у М. Костомарова. На запрошення відгукнулися близько двадцяти представників української та російської інтелігенції. Серед них О. Пипін, С. Опатович, М. Старицький, О. Савич, В. Жемчужников та ін. Зокрема І. Срезневський не зміг відвідати зібрання, але написав листа М. Костомарову, де коротко відзначив заслуги письменника в українській літературі¹⁸. Цей лист був зачитаний під час обіду, а насамкінець учасники склали колективну телеграму до Харківського повітового предводителя дворянства М. Ковалевського: “Розділяючи разом з вами справжнє свято відзначення дорогої нам пам’яті Григорія Федоровича Квітки, ми, що зібралися в дружньому гуртку шанувальників пам’яті покійного, шлемо таким харківським шанувальникам наш сердечний привіт і гаряче побажання успіху нашій народній літературі серед інших споріднених слов’янських культур. Микола Костомаров – від усіх, хто зібрався”. Д. Мордовець згадує, як подав історик ідею закінчити зібрання промовою щодо майбутнього українського письменства. Костомаров зробив це успішно, за що був нагороджений оплесками¹⁹. На перший погляд, такі події не видаються значущими. Але необхідно врахувати, що вони проходили регулярно, збирали зацікавлену аудиторію та ще й супроводжувалася літературними вечорами, на яких обговорювалися важливі питання, пов’язані з українською літературою та роллю інтелігенції в культурному розвитку народу. В умовах дії Емського указу це було надзвичайно важливо і мало позитивні наслідки.

Про те, що М. Костомаров залишався провідником українського руху, свідчить його лист до О. Пипіна, написаний 1 грудня 1880 р. У ньому історик повідомляє, що отримав три листи з Кишинева та Єлисаветграда (один з них від І. Нечуя-

Левицького), яких до нього звертаються з проханням вплинути на М. Стасюлевича як члена комісії з перегляду законів про друк. М. Костомаров прагнув зустрітися з О. Пипіним, щоб обговорити проблему варварського відношення до української літератури і українців взагалі, яким забороняють співати на концертах свої пісні, проводити вистави рідною мовою, а неграмотних за одну лише любов до своєї народності можуть вислати. Микола Іванович, гостро вболіваючи за український народ, хотів порадитися з Олександром Миколайовичем, як співробітником “Вестника Европы”, з приводу того, як можна через М. Стасюлевича та його часопис винести цю проблему на суд громадськості²⁰. Очевидно, зустріч з О. Пипіним була вдаюю, оскільки за п’ять днів М. Костомаров надіслав до журналу статтю “Малорусское слово”²¹, про що повідомив запискою.

Ми можемо прослідкувати за подіями, які розгорнулися на початку 80-х років XIX ст. Нарешті цензурі дозволено було пропускати українські словники, збірники усної народної творчості, невеликі оповідання і поезію завдяки численним публічним виступам М. Костомарова у періодичній пресі. Очевидно, авторитет історика зіграв важливу роль у переконанні М. Стасюлевича, який насправді не був великим прихильником України. За підтримки О. Пипіна, якому історик регулярно писав і надсилав свої праці, у 1881–1882 рр. він опублікував „Малорусское слово”, „По вопросу о малорусском слове “Современным Известиям”²² і „Еще по поводу малорусского слова „Московским Ведомостям”²³, де підняв низку питань, пов’язаних із забороною української мови. По-перше, шкідливість перенесення цього питання із ґрунту наукового на політичний, що саме по собі дає можливість втрутитися у розв’язання проблеми особам, які не розуміють тонкощів мовної ситуації, а це, у свою чергу, породжує політичні спекуляції; по-друге, „ревнителі об’єднання Росії” побоюються, що український народ, отримавши свободу культурного розвитку, усвідомить свою окремішність і зажадає розриву з імперією; по-третє, „не тільки Русь Волині і Подолії, але Русь Полтавщини і Харківщини є також дещо інше по своїй народності, ніж Москва – в етнографічному значенні... Це правда і правди ніде діти (виділено – О.Г.)”²⁴.

Через О. Пипіна до “Вестника Европы” потрапляли й інші роботи М. Костомарова, як наприклад, рецензія на “Крашанку” П. Куліша²⁵, та праці, пов’язані з українською літературою інших авторів. Так, в записці від 3 травня 1882 р. Микола Іванович пропонував часопису замітку про русинську літературу за 1881 р., яку взято було з польського журналу.

На початку лютого 1882 р. М. Костомаров опублікував у журналі “Вестник Европы” роботу під назвою “Задачи украинофильства”²⁶. Вона була написана на захист української мови і проти тих, хто намагався звести її роль до діалекту, який мало чим відрізняється від російської мови. Знищивши мову, легко збороти народ, і це історик добре розумів. Тому й ратував за розвиток української літературної мови, її становлення і виступу на міжнародній арені у ролі повноправної європейської мови. Таким чином, М. Костомаров підкреслював, що вплив світового культурного процесу, з-поміж іншого й російського, він вважав благотворним для українського народу і його мови. Історик рішуче відкидає думку, що наш народ хотів коли-небудь злитися з російським і що він не здатний самостійно розвиватися: „Малорос дійсно не має ворожості до великороса, він буде з ним вести хліб-сіть, приймати його з братньою доброзичливістю у своїй убогій хаті, радий повчитися у нього всьому доброму, але великоросом бути не хоче, а бажає залишитися тим, чим є”²⁷ (виділ. – О.Г.). Український народ має власні мову й культуру і має право визначити своє місце у світовому цивілізаційному процесі. Ось якою була найвища мета для М. Костомарова, що її можна було досягти було через реформу народної освіти. Провідну роль у цьому процесі вчений відводить інтелігенції, котра повинна „йти в народ”, щоб зблизитися з ним, зрозуміти його потреби, щоб створити українську літературу, прийнятну навіть найнижчим шарам населення України, в тому числі й на Галичині.

У відповідь на виступ Костомарова на шпальтах „Вестника Европы” редактор львівської газети „День” В. Барвінський публікує роботу під назвою “Задачи русской интеллигенции на Украине”, в якій дещо інакше розглядає роль інтелігенції у розвитку України²⁸. Він констатує, що український народ

внаслідок багатовікового бездержавного існування втратив силу, ґрунтовану на національній свідомості, тому інтелектуальна еліта повинна сприяти укріпленню духовного зв'язку між розрізненими українськими етнічними територіями. На думку В. Барвінського, інтелігенція Галичини та Буковини разом з народом гостріше відчуває необхідність згуртування, оскільки живе одними інтересами з усім українським народом. У цьому випадку погляди М. Костомарова і В. Барвінського співпадають. Розходяться вони тоді, коли мова йде про роль дворянства у цьому процесі. М. Костомаров вважає, що українська інтелігенція східної і центральної частини Російської імперії за кілька століть прилучилася до російської культури, опанувала мову, і лише найсвідоміша її частина тяжіє до „джерел” (а, значить, усвідомлює своє високе призначення – служити українському народові). Швидко переорієнтувати всю еліту неможливо, різкий поворот у свідомості не відбудеться. Логічніше буде почати з низів, які багато віків не мали доступу до світової цивілізації. Історик не бачить нічого страшного в тому, що російська інтелігенція долучиться до розвитку української культури та мови, адже вона є носієм однієї із світових культур. У цьому випадку виграють обидва народи, оскільки мова не йде про злиття культур і народів. На таку постановку питання не погоджується В. Барвінський, вважаючи, що українське дворянство повинне повернутися обличчям до свого народу незалежно від геополітичних особливостей його існування. Редактор газети „День” виступає за те, щоб літератори намагалися підняти українську літературу до світового рівня, і тоді українському народові непотрібно буде йти за „великоросійським братом”.

Дискусія між М. Костомаровим і В. Барвінським, яка проходила на сторінках періодичних видань, продовжилася та навіть загострилася в епістолярному спілкуванні. Перший звернувся з листом до редактора “Дела” приблизно в середині червня 1882 р. та попросив його надрукувати в газеті, але В. Барвінський не виконав побажання історика, можливо, щоб запобігти спекуляціям навколо цього важливого питання²⁹.

У цьому листі М. Костомаров дає декілька важливих пояснень своїм міркуванням, висловленим у вищезгаданих публі-

цистичних творах. Вважаємо доцільним проаналізувати зміст послання. Насамперед, автор торкається тези про злиття української інтелігенції з російською, яка бурхливо заперечувалася В. Барвінським. Історик стверджує, що українська культура була вище розвиненою ще при царях Олексію Михайловичу та Федору Олексійовичу. За царювання Катерини II українська еліта почала русифікуватися, а за “миколаївського режиму” цей процес йшов найшвидше і досі продовжується. На даний момент українською мовою розмовляють у дворянських сім’ях лише там, де панує малоосвіченість. В інших випадках українське дворянство мимоволі зблизилося з російською культурою, оскільки вся освіта і діловодство в Російській імперії велася лише російською мовою. Тому Костомаров називає російську мову не чужою українцеві, як і галичанину німецька і польська. Але у зростанні російської мови і культури українська інтелігенція відіграла величезну роль. Тому не має сенсу нині дворянство та інтелігенцію примушувати розмовляти українською, логічніше боротися за найнижчі верстви українського населення, яке “віками тримали трохи не в скотинячому побуті”, прилучити до досягнень світової культури навчанням мовою, яку воно перейняло з материнським молоком. М. Костомаров бажає, щоб дворянство та й вся інтелігенція хоча б не шкодила українській справі. Немає в дворянстві тієї моральної сили, щоб повністю українізуватися; для такої метаморфози необхідні певні історичні умови, інакше неможливо різко повернути шлях українського дворянства до народу. М. Костомаров ділить українську інтелігенцію за походженням на два типи – з дворянства і “мужицького походження”. Перша частина на нинішній момент не надто вболіває за справу, інша ж більше розуміє потреби народу і її історик називає “нашою надією”, тобто епіцентром українського руху. Якщо до нього приєднаються представники інших верств, то “ми їх приймемо з щирим серцем і ласкавим привітом”. Нейтральній частині населення історик відводить роль “одного добродійства... не засть мені світу” (не заважай – *О.Г.*)³⁰.

Нами віднайдено лист-відповідь В. Барвінського, про який згадує О. Барвінський³¹, датований 1 липня 1882 р. Автор пові-

домляє, що сам багато страждає від виступів у пресі, його постійно викликають до суду поляки, які звинувачують в образі своєї гідності. Але найбільше йому хочеться поговорити з М. Костомаровим, котрого всі галичани вважають “величавим авторитетом” і на нього покладають “всю надію... нашої народності”³². Від історика, єдиного живого представника “тросзвдія українського неба”*, галичанам боляче чути нав’язування істориком “общеруського язика” у своїх виступах у “Поэзии Славян” М. Гербеля та “Вестнике Европы”. В. Барвінський констатує, що необережний вислів вченого підхопили вороги, “запроданці Москви”, які твердять, що “після Куліша ось вже й Костомарів цурається нашої, як вони кажуть “мрії” народної – ...самостійности нашої Руси”. Галицькі русини з великими труднощами, але досягли великих успіхів у збереженні мови: вони домоглися перекладу майже всіх підручників, створили чотири кафедри в університеті і, що найцінніше, видають багато наукової літератури. І тому слово М. Костомарова про “общеруський язык” грає проти великої справи. В. Барвінський мотивує свої висновки тим, що в Галичині це все одно, що стати на бік польської інтриги, оскільки навіть для інтелігенції російська мова зовсім чужа. Якщо відмовитися зараз від української мови, то вона швидше прийме польську. В Галичині й Буковині українська народність становить три мільйони і має певну самостійність як частина п’ятнадцятимільйонного народу. На цій основі тримається право русинів користуватися своєю мовою як державною та право на національні зв’язки з українцями, які проживають в Російській імперії. Українську мову автор вважає найкращою з усіх слов’янських мов, відмовитися від неї в Галичині й Буковині означало б дати австрійському урядові зброю проти русифікації і для полонізації. Заслуга галицьких русинів полягає ще й в тому, що вони обґрунтували цю проблему науково, тобто їм вдалося довести, що безпосереднім наступником книжної мови з козацьких часів є галицька книжна мова, яка, в свою чергу не є чистою. Найріднішою мовою для всіх українців є мова, якою писав

---

* Автор має на увазі Т. Шевченка, П. Куліша та М. Костомарова.

І. Котляревський і письменники після нього. Ця мова є вже не тільки народною, але й всенародною літературною мовою, яка має свою наукову термінологію і може передавати будь-яку інформацію, в тому числі й “високої науки”³³.

Далі В. Барвінський характеризує роль дворянства в націєтворчому процесі. Визнаючи величезну силу народного духу, який зберігає всі свої національні особливості, автор наголошує, що “в кожній монархічній (підкр. – В.Б.) державі в політиці більше робиться впливами аристократії, як силою народа, а на се маємо доказ на чехах: вони мимо всеї освіти свого народа і його безприкладного патріотизму і солідарності ніколи не ...остоялись, якби не мали за собою впливових Гаррахів, Клям-Мартиниців, Тупів, Швацбергів”. Україна не повинна відмовлятися від “матеріально сильних і впливових”, бо вони можуть об’єднати всіх українців, “треба тільки розбудити у потомків гетьманських амбицію, що вони станувши на чолі свого народа матимуть незрівнянно більшу повагу і честь, як коли вертяться прихвостнями, лакеями і блазнями у царського чи цісарського стола”. Закінчуючи роздуми, редактор “Дела” просить М. Костомарова звільнити його від обов’язку друкувати дописи про “общерусский язык... , бо тим вийде шкода тільки для нас”³⁴.

М. Костомаров не затримався з відповіддю. За тиждень, 7 липня 1882 р. він повідомив, що зі здоров’ям у нього дуже погано – “чи не покличе Господь Бог давати рахунок за все своє життя”, тому поспішає відповісти, “щоб не осталось ...в Галичан про мене такої згадки, якої я овсе не заслужив”³⁵. Він пояснює, що ніколи не твердив про необхідність русифікації української інтелігенції в Галичині, оскільки це неможливо з точки зору здорового глузду. Те, що він писав у “Вестнику Европы”, стосується лише українців Російської імперії, адже вони знаходяться в зовсім інших умовах, аніж ті, які живуть в Австро-Угорській імперії. Російська мова справді стала мовою української інтелігенції. Відмовитись від неї наразі неможливо історично, крім того, подібну заяву або не дозволили б надрукувати, або підняли б “таку бучу”, що користі народній справі не було б ніякої. Заклик до народної освіти рідною мовою хоч і звучав, як “глас вопиющего в пустыне”, а все ж деякого

прогресу вдалося досягти. М. Костомаров вважає, що, як курка по зернятку клює і сита від того буває, так і народ від маленьких книжечок наситився знаннями, аби лиш не заважали їх друкувати. Не вся українська інтелігенція забула праотцівську мову, та й з народу піднялася національно свідома молодь, яка б продовжила справу. Народні книги і створили б літературу справді народну, а не ту, що складається з перекладів Байрона, Шекспіра, Міцкевича й Андерсена з додатком словників, які нікому не зрозумілі.

Таким М. Костомаров бачить шлях поступу української мови і літератури в Російській імперії. Він наголошує, що це не стосується галичан і буковинців, оскільки вони знаходяться в іншій державі “під конституційним урядом”; мають може не до кінця сформовану, але “інтелігентну мову”, яка виросла на базі народної; видають більше двадцяти періодичних видань. У такій ситуації відмовлятися від своєї мови не має сенсу. Насамкінець, хворий М. Костомаров сподівається, що “коли позове Бог до себе, добром помянете щироприхильного і правдиво кохаючого свою народність...”³⁶.

На наш погляд, листування М. Костомарова з В. Барвінським є свідченням зрілості його поглядів на розвиток української мови та літератури в умовах існування українців в Російській імперії. Все, що було ним викладено в листах, перевірено часом. Історик не висловлювався на українську самостійність лише тому, що не бачив відповідних історичних умов, а радикальних дій ніколи не підтримував. Він виступав за поступовість від народної освіти до пробудження інтелігенції і виховання молоді під прапором розвитку української культури. Як ми вже писали вище, М. Костомаров перевірив це ще в 1863–1864 рр., коли бачив, як відгукнулася харківська молодь на заклик видання і розповсюдження народної літератури українською мовою. О. Барвінський ствержує, що вчений “любов до свого краю і народу тісно лучив з любов’ю до рідної мови”. Багато що зі своїх поглядів він змушений був приховувати, тому деякі його вислови в статтях не такі виразні, як це ми побачили в епістолярії. Тому звинувачення його у відступництві видаються нам дещо тенденційними і відірваними від умов, в яких діяв

М. Костомаров. Попри всі заборони української мови, вчений боровся не тільки за народну просвіту, але й за формування української літературної мови. Він виступав за видання українських граматики і словників для “широкого розвитку українського письменства”³⁷. Ця думка О. Барвінського підтверджується листом М. Костомарова до П. Житецького від 25 лютого 1881 р., в якому йдеться про засідання Академії наук, де було схвалено видання української граматики за “кулішівкою” з певними додатками³⁸. З тону листа зрозуміло, що вченого дуже порадувало таке рішення.

В останні роки життя Микола Костомаров, не дивлячись на тяжкий стан здоров'я, слабкість зору, працював з такою ж завзятістю, як і в молодості. У цьому йому допомагала дружина, яка завжди була поряд, і коли хвороба чоловіка загострювалася, вона ставала руками і очима чоловіка. Епістолярна спадщина історика містить цілий ряд листів 80-х рр. XIX ст., які написані рукою А. Костомарової. Завдяки її каліграфічному почерку листи добре прочитуються і мають велику цінність для дослідника. Послання, написані А. Костомаровою за життя чоловіка, можна умовно поділити на дві групи: писані під диктовку від імені М. Костомарова (наприклад, до С. Шубинського, І. Палімпсестова та ін.) та за власним бажанням, коли необхідно було звернутися до спільних знайомих по допомогу в науковій роботі (наприклад, до Д. Мордовця, О. Гатцука та ін.). Таким чином, навіть у найскладніший період життя вченому вдавалося підтримувати зв'язки з колегами, видавцями, знайомими.

У своїх працях про історика О. Пипін³⁹, В. Беренштам⁴⁰, В. Антонович⁴¹ підкресливали, що М. Костомаров надто був залежним від суспільно-політичних обставин. Пильна увага до нього влади протягом майже всього життя не давала можливості висловитися гостріше і чіткіше, як того хотілося вченому, і тому він інколи замаскував свої погляди. Зняти завісу над справжнім М. Костомаровим допомагає лише листування, яке відкриває нам його громадянську позицію, наукові погляди і психологічні переживання, пов'язані з різними життєвими обставинами.

Зрілість справжніх поглядів історика на право українського народу на власну мову і літературу відкривається нам у його

листуванні з І. Палімпсестовим. 14 травня 1881 р. М. Костомаров пише другу про небезпечність у захопленні “поліційними поглядами” на “вільне право говорити і писати на своєму наріччі кожному з народів, які входять в російську державу”. Він критикує двозначність позиції І. Палімпсестова, який, з одного боку начебто підтримує це право, а другого не хоче визнати такого права за українським народом. М. Костомаров гостро виступає проти насилля, що панує в Росії по відношенню до “инакомыслия”, тобто він не згоден з позицією про українську мову як засіб поширення імперських ідей. Це не свобода. “Адже свобода є терпимість того, що з Вами не згідне, чого ви не любите, а не того, що Вам самим по душі і по серцю!” Вчений виступає за наукову дискусію, без якої істина не існує⁴².

Значно емоційнішим є інше послання, точна дата якого не відома, але можна припустити, що це кінець 1881 р., оскільки автор згадує свою полеміку з “Московскими Ведомостями”. І. Палімпсестов звинувачував Д. Мордовця та М. Костомарова у хохломанії, але той не ображався, навпаки, гостро відкидав ідею єдності мови, яка необхідна великоросам задля єдності держави. Для історика ідея об’єднання всіх народів Російської імперії одною вірою і мовою ворожа та й історично неможлива. Означену мету держави він називає диявольською, оскільки “диявол завжди намагається покрити брехню благовидною істиною”. Твердження про штучність української мови, яке насаджувалося суспільству ще з 60-х рр., для М. Костомарова абсурдне.

Позиція вченого як активного діяча українського руху яскраво проявилася з 1881 р. і до середини 1884 р., коли він був причетний до існування часопису “Киевская старина”, що ставив собі за мету, як наголошували у програмній заяві його автори, друкувати „самостійні дослідження з історії Південної Росії і різноманітні матеріали до неї”, що складають „належність і характерну особливість народного побуту, або є проявом народної творчості й світосприймання”⁴³. Ідея журналу була дуже близька істориком, котрий присвятив цій справі чимало років свого життя. Очевидно тому перший редактор-видавець „Киевской старины” Ф. Лебединцев міг уповні розраховувати на

активну участь М. Костомарова у її підтримці. Його співробітництво з часописом протягом кінця 1881 – першої половини 1884 рр. знайшло відображення у листуванні з Ф. Лебединцевим, яке було опубліковане в журналі „Україна” в 1907 р. В. Даниловим (15 листів М. Костомарова до Ф. Лебединцева)⁴⁴ і 1926 рр. І. Житецьким (21 лист Ф. Лебединцева до М. Костомарова у вигляді витягів)⁴⁵.

Влітку 1881 р. Ф. Лебединцев під час зустрічі з М. Костомаровим у Києві повідомив про заснування історичного часопису, той із великим захопленням сприйняв думку⁴⁶. Одержавши офіційний дозвіл на видання „Киевской старины”, її редактор-видавець не зволікаючи запропонував Миколі Івановичу вмістити в перших номерах його щойно завершену монографію „Мазепа”. Невдовзі Ф. Лебединцев, схиляючись перед науковим авторитетом М. Костомарова, звернувся до нього з іншим проханням: „Не дав нам Бог „Мазепу”, то що-небудь інше дайте і все таки дайте, а якщо немає готового, то хоча пообіцяйте. Почали Ви чи почнете те, що в Києві мені з ласки Вашої обіцяли, – приблизно, останні дні гетьманщини. Якби ця нова задумана Вами праця могла бути, за Вашими припущеннями, написана протягом 1881 р., то не дозволили б Ви нам тепер чи пізніше повідомити, що саме нам обіцяно? Це сильно на публіку впливає і передплатників дає”⁴⁷.

У листі П. Житецького від 1 листопада 1881 р. до Ф. Лебединцева, до якого останній також звернувся попросити М. Костомарова написати для „Киевской старины” монографію „Последние дни Гетманщины” і отримати від нього дозвіл про об’яву на її друкування в журналі, повідомив, що історик через велику фізичну слабкість не має змоги розпочати роботу над нею, а тому не може дати й дозвіл на її об’яву в „Киевской старине”. Проте він, за словами П. Житецького, завірив: „Все, що зможу зробити, зроблю, але не за замовленням. Дозволю друкувати мене співробітником, але за тієї умови, щоб ім’я моє не стояло поряд з іменем отого кітовраса (М. Юзефовича – *О.Г.*), який влаштував Вам підцензурне видання”⁴⁸.

Поява № 1 „Киевской старины” для М. Костомарова стало справжнім святом, а перший рік видання виявився досить

вдалим⁴⁹. Преса, не враховуючи деякі тенденційні висловлювання, в цілому дала схвальні оцінки цьому часопису. Його примірники, хоч і невеликі за обсягом, були змістовні і цікаві не тільки для науковців, а й для широкого загалу читачів (нараховувалося майже тисяча передплатників). Такому становищу „Киевской старины” багато в чому сприяло й постійне співробітництво з нею М. Костомарова, котрий протягом першого року існування видання опублікував чимало матеріалів. Зокрема, вже у березні 1882 р. він надіслав до редакції свій нарис „Поездка в Белую Церковь” (надрукована в № 5)⁵⁰. Слід відзначити ту скромність, з якою маститий історик (співробітництво з котрим вважалося почесним для будь-якого журналу) пропонував редакторові надрукувати свою статтю: „Якщо вважаєте за потрібне, надрукуйте в „Киевской старине”, а якщо не підійде, не поставте собі за обов’язок повернути поштою мій рукопис”⁵¹. Крім цієї публікації, у № 8 побачили світ „Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г.” і „Относятся ли песня о взятии Азова к событиям XI века?”. До вересня 1882 р. М. Костомаров підготував до публікування на сторінках „Киевской старины” дослідження „Жидотрепание в начале XVIII века”, яке було надруковане в № 1 і № 3 за 1883 р.

За ініціативи історика протягом 1882 р. в найбільш відомих петербурзьких періодичних виданнях – газетах „Новое время” і „Правительственный вестник” було опубліковано рецензії на перші числа „Киевской старины”, що сприяло підвищенню престижу українського часопису серед читачів у межах усєї країни, а також збільшенню числа передплатників. На початку грудня 1882 р. М. Костомаров повідомляв Ф. Лебединцеву: „Я рецензію надіслав до „Нового времени” в доповнення до попередньої, надісланої ще в квітні і надрукованої в № 2212 газети. Нова ще не надрукована, але обіцяли. Іншу в „Правительственный вестник” я особисто передав Данилевському, його редактору”⁵². Дякуючи за підтримку, редактор „Киевской старины” зі свого боку писав Миколі Івановичу: „З Вашої легкої руки й інші хвалять „Старину”⁵³. Слід відзначити, що столичні видавці, як наприклад редактор „Нового времени” О. Суворін, не вважали, що „провінційний журнал” вартий такої уваги, і

надавали сторінки своїх видань для відгуків історика лише зважаючи на його ім'я⁵⁴.

М. Костомаров з великим нетерпінням чекав виходу кожного номеру „Киевской старины”. В першому числі видання особливий інтерес у нього викликали статті В. Антоновича „Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)” і „Дневник Станислава Освецима. 1643–1651 г.”, та О. Лазаревського „Люди старой Малороссии”. В листі від 27 січня 1882 р. він повідомляв Ф. Лебединцеву: „Від всієї душі широко Вам дякую за увагу, виказану мені надісланою „Киевской стариной”, яку ми вже не один тиждень чекаємо, як „красного солнышка”. Що про неї можна сказати, крім похвали і подяки від імені науки! Вибір вміщених статей чудовий”⁵⁵. Зокрема, в рецензії, що містилася в „Новом времени”, статтю В. Антоновича про Київ, яка відкривала перше число часопису і мала принципове значення для виявлення концептуальних підходів редакційного колективу „Киевской старины” до „схеми” української історії, М. Костомаров оцінив як працю, що „за своїми якостями була справжнім внеском у науку”⁵⁶. Про високий науковий рівень цього часопису М. Костомаров у черговий раз наголосив у листі до Ф. Лебединцева від 8 грудня 1882 р.: „Чим більше вчитуєшся у ваш журнал, тим більше поважаєш його і прив'язуєшся до нього: в ньому немає нічого, що б можна було визнати лише баластом, тоді як в інших історичних виданнях цього багато”⁵⁷.

М. Костомаров постійно був у курсі справ, оскільки Ф. Лебединцев консультувався з ним з різних питань, добираючи матеріали для публікування. Так, редактор написав історика з приводу причин своєї незгоди надрукувати повість І. Нечуя-Левицького „Старосвітські батюшки та матушки”, посилаючись при цьому на те, що „в перекладі вона втратить, а в оригіналі не можна видавати, щоб передплатників не відбити”⁵⁸, тобто її публікування, на думку редактора, могло відштовхнути від журналу читачів, котрі не володіють українською мовою. М. Костомаров з цього приводу в листі від 9 квітня 1882 р. висловив власну думку: „Кого ж могла відбити вона від вашого журналу? Хіба що таких, як Юзефович і Піхно з братією?”. І далі М. Костомаров доводив Ф. Лебединцеву, що „друкування

повіді Левицького українською мовою залучило б до журналу всіх малоросів, які люблять своє рідне наріччя, а таких тепер не так уже й мало, як, може, здаватися”⁵⁹.

Серед праць, опублікованих М. Костомаровим в „Киевской старине”, особливий інтерес становить критико-бібліографічний нарис „П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность”⁶⁰. Ще у квітні 1882 р. історик прохав Ф. Лебединцева виписати йому з Галичини „Крашанку русинам і полякам на великдень 1882 року” П. Куліша, в якій останній виказував великі і необгрунтовані українські симпатії до поляків. Микола Іванович цікавився еволюцією в його поглядах і пообіцяв редакторові „Киевской старины” написати про П. Куліша, щоб „показати світові, що воно є таке за звір”⁶¹.

Завершивши написання статті про П. Куліша, М. Костомаров певний час не наважувався її друкувати. Цей твір у своєму первісному варіанті містив свідчення про участь Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві, пересудів про що хотів уникнути Микола Іванович: „Я побоююсь, щоби розмови в пресі про колишне... таємне товариство не спонукали дивитися скося і на мене, автора цієї статті...”⁶². Усе ж таки в листопаді 1882 р. редакція „Киевской старины” цю статтю отримала, але через побоювання, що її публікування викличе небажані і для журналу наслідки, М. Костомаров сам запропонував редакторові викреслити місця, які могли привернути увагу цензури⁶³. 1883 р. М. Костомаров надіслав до „Киевской старины” ще дві свої роботи, які невдовзі були опубліковані: замітку „Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси”⁶⁴, яка була присвячена статті Д. Багалія „Удельный период и его изучение”⁶⁵, та рецензію на драму М. Старицького „Не судилось”.

Попри значні успіхи, „Киевская старина” не мала міцної матеріальної бази. М. Костомаров ще на початку її видання передбачав фінансові ускладнення. Тому він рекомендував допустити на сторінки часопису також белетристику, „тільки з крайньою розбірливістю і передбачливістю, так, щоб надруковане в ньому було рідкістю й служило патентом на художнє достоїнство і разом на значення для наукового знання. Я зі свого

боку готовий бути корисним для „Киевской старины”, скільки сил моїх вистачить”⁶⁶. Втім, реалізація цієї ідеї не могла істотно вплинути на фінансове становище часопису, яке з 1883 р. суттєво погіршилося. Тримався журнал в основному завдяки ентузіазму найбільш активних співробітників, які досить часто не вимагали ніякої винагороди за друкування своїх праць. В окремих випадках таку безкорисливість виявляв і М. Костомаров, відмовляючись від частини гонорару за свої статті. Повністю безкоштовно публікуватися в „Киевской старине” він не міг, так як потребував значних коштів на лікування і щоденний догляд⁶⁷. М. Костомаров радив редактору часопису звернутися по меценатську допомогу до заможних українців, проте останні проігнорували це прохання⁶⁸.

Аналізуючи складне фінансове становище „Киевской старины”, Ф. Лебединцев в листі до М. Костомарова від 13 лютого 1883 р. головну причину вбачав у „тій деморалізації, яка ведеться хіба що не з часів Виговського, в тому спотворенні понять про Південну Русь, її значення в загальному житті Росії, і звичайно, її історії, яке проглядається як у малоросійській, так і російській публіці. Єдина неподільна Росія – вигукують Юзефовичі, як наслідок, немає чого чіпати Південну Росію, її історію, мову та інше, а тому і ніякого такого журналу не потрібно. Хто думає інакше, того вже і сепаратистом, і чим завгодно готові вважати”. І далі в листі редактор-видавець пропонував: „Якщо Ви поділяєте такий мій погляд, то чи не визнаєте за можливе особливою де-небудь статтею просвітити всеросійську публіку стосовно значення південноросійської історії й етнографії в загальній нашій освіті і розумовому розвитку, та й і в житті державному? Стаття ця мала би, звичайно, характер публіцистичний, а не науковий, а тому вона і повинна б з’явитися у великій газеті, як „Новое время”. Що вона допомогла б „Киевской старине”, в тому я не сумніваюся. Я глибоко, по крайній мірі, переконаний у тому, що російська публіка суттєво на нашу користь помиляється і що їй конче необхідне таке просвітництво”⁶⁹.

Проте М. Костомаров просто фізично був не в змозі реалізувати як цю, так й іншу наполегливу пропозицію Ф. Лебе-

динцева, вкотре висловлену в листі від 4 листопада 1883 р., – для розв’язання фінансових проблем журналу написати „історію останніх років Гетьманщини і вмістити її в „Киевской старине” даром”. У постскрипті до цього листа, співчуючи редактору та його зусиллям із порятунку часопису від закриття, М. Костомаров пояснює ситуацію бездіяльністю українського суспільства: „Якщо південноросійський край не хоче підтримати єдине видання, йому присвячене, то варто махнути на нього рукою!”⁷⁰. Сам же він невдовзі надіслав до редакції статтю „Из прожитых на Вольни дней”, відмовившись від гонорару⁷¹.

З літа 1884 р. листування М. Костомарова з Ф. Лебединцевим припинилося, історик уже більше не надсилав своїх праць до редакції „Киевской старины”. Для Миколи Івановича настав останній і найтяжчий період – через посилення хвороби фізичні страждання доповнилися моральними – неможливістю працювати на користь науки, якій він невтомно служив більшу частину свого життя.

Як ми переконалися, М. Костомаров дуже вчасно зробив свій вагомий внесок і в становлення „Киевской старины”. Навіть сам факт участі в провінційному журналі відомого на всю імперію та далеко за її межами талановитого вченого і одного з кращих фахівців з української історії, праці якого прагнули публікувати всі провідні часописи Росії, безумовно, сприяв авторитету „Киевской старины”. Як видно із листування з Ф. Лебединцевим, М. Костомаров постійно виявляв особливий інтерес до першого українського історичного часопису, уболівав усією душею за його гідне існування допоки дозволяли творчі і фізичні можливості. Попри нетривалість співпраці М. Костомарова з „Киевской стариной” виявилася досить плідною і різнобічною, що передбачало публікування праць історика, фахові поради щодо редакційної політики, допомогу у вирішенні багатьох поточних питань, використання власного авторитету і зв’язків у науковому світі для підтримки видання. В сукупності все це мало чи не вирішальне значення на початковому етапі становлення журналу, виконання ним місії наукового і культурного просвітництва українського суспільства, становлення української історичної науки.

Насамкінець зазначимо, що в останні роки свого життя М. Костомаров, не дивлячись на стан здоров'я, залишався активним членом українського руху. Він не тільки плідно працював як дослідник, а ще й підтримував зв'язки з найкращими представниками української інтелігенції. За допомогою епістолярної спадщини М. Костомарова можна відтворити важливі деталі його життя, спілкування, творчої лабораторії. Наприклад, про стосунки з українською письменницею М. Вовчок. Лише один лист до неї останніх років життя вченого повідомляє нам, що М. Костомаров мав відношення до збірки українських пісень, яку письменниця планувала опублікувати і дала на прочитання йому. Він повідомляє про повернення пісень, вибачається, якщо там не вистачатиме аркуша, посилаючись на слабкість зору⁷².

Збереглися також два листи письменника М. Кропивницького до М. Костомарова, в одному з яких він цікавиться українськими спектаклями у Петербурзі в 1882 р., висловлює бажання взяти участь “на підмогу рідній мові і рідній сцені” і просить посприяти йому у зв'язках з організатором спектаклів⁷³. Ще в одному посланні він дякує М. Костомарову за благословення на “труди”, повідомляє про завершення чотирьох драм, ділиться планами написання історичних творів, для чого відчуває брак знань і тому консулюється з В. Антоновичем. М. Кропивницький радить історику не звертати увагу на те, що на нього “всі скавчать” і продовжувати справу, оскільки “наша мова – наша слава! А цю славу ми, якомога, повинні підпорать”⁷⁴.

За рік до смерті М. Костомаров допомагав працювати П. Житецькому над дослідженням поетичного стилю українських народних дум по відношенню до інших видів народної поетичної творчості. Останній у листі від 27 квітня 1884 р. прохав надіслати йому через В. Беренштама примірник монографії про думи, яка друкувалася в часописі “Русская мысль”⁷⁵. М. Костомаров прохання виконав, свідчення знаходимо в листуванні з В. Беренштамом⁷⁶.

Взагалі, останній рік життя М. Костомарова був надзвичайно складним через різке погіршення здоров'я. Він до останнього подиху намагався працювати, але цьому заважали втрата зору,

оніміння кінцівок та приступи “кровохаркання”, про які згадувалося у листуванні з друзями В. Беренштамом, І. Палімпсестовим, Д. Мордовцевим та ін. Писати власноруч М. Костомаров не мав змоги, тому ці функції доводилося виконувати дружині Аліні Леонтіївні. Спочатку вона писала під диктовку чоловіка, згодом, коли йому ставало зовсім погано, листувалася від власного імені. В одному з послань до І. Палімпсестова смертельно хворий Микола Іванович підвів підсумок усьому своєму життєвому шляху та висловив погляди на теорію “общерусского языка”: “Ви, як великорос, не співчуваєте тому, що прилягло до серця малороса (хоч багато мені відомих розвинутих великоросів співчують цьому), і тому повторюєте істинно диявольські діатриби* про єдність мови і озброюєтеся проти якогось устремління ділити з метою, щоб вийшло слабке. Диявольські, говорю, тому що диявол завжди намагається покривати брехню благовидною істиною..., як проповідують і наші революціонери, які завіряють, що мета їх – загальне благо народу, але використовують підлі засоби обману і вбивств”. Далі він гаряче продовжує: “Придумувати мову не тільки погано, але й неможливо, а переслідувати існуючу мову підло, хоч би це здійснювалося заради яких-небудь політичних, правильніше, поліцейських, намірів. Між іншим, я думаю, ви, як великорос, не можете відчувати насилля над малоросійським словом, як відчуває їх малорос, який не встиг опідліти через особисті блага, опідліти і обезличитися”⁷⁷.

На нашу думку, ця цитата дуже промовиста. Як видно зі слів М. Костомарова, теорія однієї мови для всієї Русі відкидалася ним категорично, але сказати відкрито про це він не міг, тому дуже палко висловлювався в приватному листуванні з друзями. Не визнавав він і нових революційних лозунгів, які далеко не завжди приносили благо. Насилля над багатомільйонним народом він вважав великим горем всієї держави. Але найбільше історика турбувала доля українського народу, оскільки на схилі літ він твердо вважав себе українцем.

---

* Діатриби (грецькою – бесіда) – тут різка, сувора критика.

Отже, протягом всього свідомого життя Микола Іванович Костомаров був палким борцем за майбутнє України. В молоді роки він з ентузіазмом вивчав мову, культуру та побут українського народу, будував плани про союз вільних слов'янських держав. В роки зрілості прийшов до висновку, що його завданням є дослідження ролі народу в історії, а результатом всієї діяльності стало “відтворення і реконструкція безперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності стосовно загальноросійської та польської історії”⁷⁸. Разом з науковим світоглядом протягом всього життя формувалася його національна самосвідомість, і коли він був готовий відкрито назвати себе українцем, таку можливість у нього відібрали. Тому справжні помисли вченого-українця залишилися на сторінках приватного листування.

Неоціненною є роль М. Костомарова у становленні і формуванні української мови та літератури. Далекоглядність його поглядів на процес розвитку української культури та роль інтелектуальної еліти в цьому процесі знайшли своє відображення у діяльності наступних поколінь українців, підтверджуються нині державотворчими і націєтворчими перетвореннями в суверенній Україні та, безумовно, матимуть вплив на національну самосвідомість українського народу в майбутньому.

---

¹ Френсис Блоуин, Уильям Розенберг. Споры вокруг архивов, споры вокруг источников (перевод с англ. Е. Канищевой) // <http://postnauka.ru/longreads/9394>.

² Отдел рукописей Российской Национальной Библиотеки (далі – ОР РНБ), ф. 236, д. 83, л. 2.

³ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. III, спр. 11127, 2 арк.

⁴ Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русаком общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб., Алетейя, 2000. – С. 127.

⁵ Там же. – С. 132–133.

⁶ ІР НБУВ, ф. XXII, спр. 123, арк. 1.

⁷ Там само, спр. 124, арк. 1–2.

⁸ Смілянська В.М. Шевченкознавчі роздуми. Зб. наук. праць. – К., 2005. – С. 476–477.

⁹ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У двох томах. Т. 1. (1874–1879) / Упор. В.П. Шандра та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 107–108.

¹⁰ Там само. – С. 108.

¹¹ ІР НБУВ, ф. XXII, спр. 117, арк. 1–2 зв.

¹² Драгоманов М.П. Микола Іванович Костомаров. Життєписний очерк. – Л., 1901. – С. 30–33.

¹³ Там само. – С. 27–29.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. XXII, спр. 512–513, арк. 1–4.

¹⁵ Мордовцев Д.Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1885. – Т. 48. – С. 653.

¹⁶ Бухбіндер Н. Листи М.І. Костомарова до Ол. М. Пипіна // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 74.

¹⁷ Мордовцев Д.Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1886. – Т. 50. – С. 322–333.

¹⁸ Мордовцев Д.Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1885. – Т. 48. – С. 660.

¹⁹ Там же. – С. 662.

²⁰ Бухбіндер Н. Листи М.І. Костомарова до Ол. М. Пипіна // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 74.

²¹ Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упоряд.: О.Т. Гончар, Г.В. Пасщенко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю.А. Пінчук. – К., 2003. – С. 86.

²² Там само. – С. 85.

²³ Там само. – С. 84.

²⁴ Там само. – С. 85.

²⁵ Там само. – С. 86.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Барвінський О. Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції і літератури // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1918. – Т. 126/127. – С. 81–103.

- ²⁹ Там само. – С. 95–96.
- ³⁰ Там само. – С. 96–97.
- ³¹ Там само. – С. 97.
- ³² ІР НБУВ, ф. XXII, спр. 70, арк. 1–1 зв.
- ³³ Там само, арк. 4.
- ³⁴ Там само, спр. 63, арк. 4 зв.
- ³⁵ Барвінський О. Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції і літератури. – С. 97.
- ³⁶ Там само. – С. 98–99.
- ³⁷ Там само. – С. 102.
- ³⁸ ІР НБУВ, ф. III, спр. 48428, арк. 1–2.
- ³⁹ Пыпин А.Н. Историческая объективность // Современник. – 1869. – № 4. – Отд. 2. – С. 257–284.
- ⁴⁰ Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н.И. Костомарова // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 219–237.
- ⁴¹ Антонович В.Б. Н.И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 8. – С. 26–34.
- ⁴² ІР НБУВ, ф. XXII, спр. 48, арк. 1–2.
- ⁴³ Палієнко М.Г. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 283.
- ⁴⁴ Данилов В. Материалы для биографии Н.И. Костомарова. 1. Письма Н.И. Костомарова к М.А. Максимовичу. 2. Н.И. Костомаров и „Киевская Старина” // Украина. – 1907. – Т. 4. – № 11/12. – С. 235–274.
- ⁴⁵ Житецький І. Перші кроки “Київської старини” та М.І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 97–120.
- ⁴⁶ Там само. – С. 98.
- ⁴⁷ Там само. – С. 100.
- ⁴⁸ Там само. – С. 101.
- ⁴⁹ Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н.И. Костомарова. – С. 227.
- ⁵⁰ Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 86.
- ⁵¹ Данилов В. Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 238, 252.
- ⁵² Там само. – С. 260.

⁵³ Житецький І. Перші кроки “Київської старини” та М.І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 103.

⁵⁴ Киян О.І. Співробітництво М.І. Костомарова в історичних журналах пореформенної Росії // УІЖ. – 1990. – № 4. – С. 71.

⁵⁵ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова. – С. 251.

⁵⁶ Костомаров Н. „Киевская старина” // Новое время. – 1882. – № 2212.

⁵⁷ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова. – С. 261.

⁵⁸ Житецький І. Перші кроки “Київської старини” та М.І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн.4. – С. 103.

⁵⁹ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова. – С. 252–253.

⁶⁰ Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 88.

⁶¹ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова. – С. 254.

⁶² Там же. – С. 248.

⁶³ Киян О.І. Співробітництво М.І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії. – С. 72.

⁶⁴ Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 88.

⁶⁵ Багалей Д. Удельный период и его изучение (Пробная лекция, читанная в Харьковском университете 17 декабря 1882 г.) // Киевская старина. – 1883. – № 2. – С. 301–318.

⁶⁶ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова. – С. 251.

⁶⁷ Там само. – С. 255.

⁶⁸ Житецький І. Перші кроки “Київської старини” та М.І. Костомаров. – С. 117.

⁶⁹ Там само. – С. 112–113.

⁷⁰ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова. – С. 269–271.

⁷¹ Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 89.

⁷² Перетц Л. З листування Марка Вовчка // Україна. – 1930. – Кн. 5–6. – С. 133.

⁷³ ІР НБУВ, ф. ХХІІ, спр. 512–513, арк. 1.

⁷⁴ Там само, арк. 2.

⁷⁵ Там само, спр. 120, арк. 1–2 зв.

⁷⁶ Там само, ф. ІІІ, спр. 2380, арк. 1.

⁷⁷ ІР НБУВ, ф. ХХІІ, спр. № 55, арк. 3–4.

⁷⁸ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. – С. 6.